

ЗАХИСТ ПРАВ НЕПОВНОЛІТНІХ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

ПРОКОПЕНКО Андрій Вікторович - національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут»

В статті розкриваються особливості кримінального процесування щодо неповнолітніх осіб. Досліджено специфіку порядку захисту прав неповнолітніх осіб в кримінальному процесуванні з урахуванням їх відповідності нормам міжнародного законодавства. Сделана спроба визначити основні та додаткові гарантії захисту прав неповнолітніх осіб в кримінальному процесуванні.

Ключові слова: неповнолітня особа, правовий статус, кримінальне процесування, захист прав дитини, правосуддя, запобіжні заходи, захисник, законні представники.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями

Конституція України проголошує найвищою соціальною цінністю людину, її життя і здоров'я, честь та гідність, недоторканість та безпеку. Успішна реалізація механізму забезпечення захисту прав людини, що закріплений у конституційних нормах, залежить не лише від удосконалення системи правоохоронних органів, а й від належного правового регулювання процесу судочинства в цілому. Насамперед, означене завдання стосується забезпечення права на захист неповнолітніх. І це з тих причин, що у контексті євроінтеграційних процесів в Україні здійснюється внесення якісних змін до національного законодавства, з врахуванням міжнародних стандартів, з питань охорони прав неповнолітніх, формування нових га-

рантій їх захисту, зокрема у сфері кримінально-процесуальної діяльності. Саме тому реформування соціально-економічних та інших умов функціонування суспільства й держави в часи сьогодення зумовило якісні зміни в системі кримінальної юстиції. Це стосується наступної демократизації, гуманізації, підвищення рівня захисту прав і свобод неповнолітніх осіб згідно з міжнародними вимогами та зобов'язаннями України перед світовою спільнотою [1; 2].

Стандарти здійснення захисту прав дитини закріплені у міжнародно-правових документах й чинному національному законодавстві та врегульовують питання відправлення правосуддя щодо неповнолітніх [3, с. 74]. Особлива увага з питань захисту неповнолітньої особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів неповнолітніх осіб як учасників кримінального процесування, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду справ з участю неповнолітніх осіб приділена Кримінальним процесуальним кодексом України. Зокрема, для реалізації завдань кримінального судочинства чинним законодавством передбачено можливість застосування до певних осіб заходів процесуального примусу, а саме запобіжних заходів, що істотно обмежують їх права, свободи та покладають на них процесуальні обов'язки. Актуальність теми дослідження зумовлена зростанням кількості правопорушень, у

тому числі й злочинів, вчинених неповнолітніми особами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття

Вагомий внесок у розроблення загальнотеоретичних основ реалізації прав дитини у кримінальному провадженні, а відтак і неповнолітніх осіб, визначення системи захисту прав та свобод дітей, що застосовується у кримінальному провадженні, в науку кримінального процесуального права здійснили такі визнані вчені, як О.Я. Баєв, В.П. Бахін, П.Д. Біленчук, В.Є. Богінський, О.М. Васильєв, В.К. Весельський, В.Г. Гончаренко, Г.Г. Доспулов, О.М. Іщенко, Л.М. Карнеєва, Н.І. Клименко, М.В. Костицький, І.І. Котюк, Є.Д. Лук'янчиков, С.М. Мельник, А.В. Молдован та ін. Здійснивши аналіз наукових підходів слід виділити загальновизнану позицію вчених щодо розуміння сутності захисту прав неповнолітніх у кримінальному провадженні. Її зміст полягає у тому, що кримінальне провадження у справах за участю неповнолітніх осіб повинно вибудовуватися з врахуванням їх вікових особливостей. Варто погодитися з даною позицією, оскільки саме підвищення рівня правової захищеності неповнолітніх осіб у кримінальному провадженні, не змінюючи його загальної процесуальної форми у кримінальному судочинстві, слід вважати базисом додаткових процесуальних гарантій захисту прав неповнолітніх осіб у кримінальному провадженні.

З цих причин, наведений загальновизнаний науковий підхід, а також розробки вчених та обґрунтовані в них пропозиції з даної проблематики, без сумніву, мають вагоме значення для розкриття обраної теми дослідження. Разом із тим, у зазначених наукових працях недостатньо вивченими залишилися питання захисту прав неповнолітніх осіб у кримінальному провадженні. Зокрема, відзначається відсутність чітко визначеного порядку та специфіки обрання

щодо неповнолітніх запобіжних заходів у кримінальному провадженні.

Формування цілей статті (постановка завдання).

Метою даної статті є визначення особливостей захисту прав неповнолітніх осіб у кримінальному провадженні, з врахуванням вимог міжнародного законодавства та новел Кримінального процесуального кодексу України 2012 року.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

Загальні правила кримінального провадження щодо неповнолітніх визначено у главі 38 Кримінального процесуального кодексу України з врахуванням окремих особливостей.

Кримінальне провадження щодо неповнолітньої особи, у тому числі під час провадження щодо застосування примусових заходів виховного характеру, слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд та всі інші особи, що беруть участь у ньому, зобов'язані здійснювати процесуальні дії в порядку, що у найменшій мірі порушує звичайний уклад життя неповнолітнього та відповідає його віковим та психологічним особливостям, роз'яснювати сутність процесуальних дій, рішень та їх значення, вислуховувати його аргументи при прийнятті процесуальних рішень та вживати всіх інших заходів, спрямованих на уникнення негативного впливу на неповнолітнього [4, с. 188]. Означені положення застосовуються у кримінальному провадженні щодо кримінальних правопорушень, вчинених особами, що не досягли вісімнадцятирічного віку.

Захист прав неповнолітніх осіб у кримінальному провадженні ґрунтується на обставинах, що підлягають встановленню у ході кримінального провадження. До таких обставин слід віднести наступні. По-перше, повні і всебічні відомості про особу неповнолітнього: його вік (число, місяць, рік народження), стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи, які необхідно враховувати при індивідуалізації відповідальності чи обрання

ні заходу виховного характеру. Так, при наявності відомостей про розумову відсталість неповнолітньої особи, не пов'язаної з психічною хворобою, повинно бути також з'ясоване запитання про те, чи могла особа повністю усвідомлювати значення своїх дій і в якій мірі керувати ними. По-друге, ставлення неповнолітньої особи до вичного ним діяння. По-третє, умови життя та виховання неповнолітньої особи. По-четверте, наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення.

У форматі захисту прав неповнолітніх осіб у кримінальному провадженні для вирішення питання про наявність у неповнолітнього обвинуваченого, підозрюваного психічного захворювання чи затримки психічного розвитку та його здатності повністю або часткового усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними за певних обставин у конкретній ситуації призначається психолого-психіатрична експертиза.

Для з'ясування рівня розвитку інших соціально-психологічних рис особи неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, що варто враховувати при призначенні покарання і обранні заходу виховного характеру, може бути призначена психологічна експертиза.

До способів захисту прав неповнолітніх осіб у кримінальному провадженні слід віднести участь батьків або інших законних представників неповнолітнього. Законні представники беруть участь у судових засіданнях. Однак, їх присутність не є підставою для зупинення судового провадження за винятком, коли суд визнає необхідною їх участь. Разом з тим, у виняткових випадках, коли участь законного представника може завдати шкоди інтересам неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, суд, за його клопотанням, клопотанням прокурора чи за власною ініціативою своєю ухвалою має право обмежити участь законного представника у виконанні окремих процесуальних чи судових дій або усунути його від участі у кримінальному провадженні і залучити замість нього іншого законного представника (стаття 488 Кримінального процесуального кодексу України).

Разом з тим, неповнолітній підозрюваний, обвинувачений повідомляється або викликається слідчим, прокурором чи судом через його батьків або інших законних представників. Інший порядок допускається у тому разі, якщо означене зумовлене обставинами, встановленими під час кримінального провадження (стаття 489 Кримінального процесуального кодексу України).

Захист прав неповнолітніх осіб у кримінальному провадженні передбачає спеціфіку проведення допиту неповнолітніх та малолітніх осіб. За загальним правилом допит неповнолітнього підозрюваного здійснюється згідно з правилами, передбаченими Кримінальним процесуальним кодексом України, у присутності захисника [5].

Чинним Кримінальним процесуальним законодавством України до гарантій захисту прав неповнолітніх осіб віднесено участь законного представника, педагога, психолога, лікаря. Причём, законодавцем визначено особливості забезпечення участі даних осіб у справах про злочини неповнолітніх. Так, слід виділити вікову (неповнолітня особа до шістнадцятирічного віку) і розумову (неповнолітнього визнано розумово відсталим) особливості. За наявності одного з означених критеріїв у ході допиту з участю цієї неповнолітньої особи означені особи залучаються за рішенням слідчого, прокурора або за клопотанням захисника. Наприклад, участь психолога може бути зумовлена й тим, що неповнолітній або малолітня особа, яка є учасником слідчої (розшукової) дії, зокрема допиту, схильна до фантазії або ж перебуває у стані інфанілізму. Тому психолог як особа, що має спеціальні знання в галузі психології, повинна бути присутня для проведення слідчої (розшукової дії) і засвідчити той факт, що показання неповнолітнього допитуваного можуть бути використані як доказ. Разом із тим, слідчий до початку проведення слідчих (розшукових) дій повинен роз'яснити педагогу, психологу або законному представнику їхнє право постановки запитань неповнолітньому підозрюваному чи обвинуваченому. Хоча й слідчий, а також прокурор вправі відвести поставлене запитання, однак його необхідно занести до протоколу.

Необхідно звернути увагу на спосіб захисту прав неповнолітніх у кримінальному провадженні завдяки впровадженню допиту малолітньої або неповнолітньої особи як свідка, потерпілого із застосуванням новітніх інформаційних технологій. Зокрема, у режимі відеоконференції під час трансляції з іншого приміщення. Разом із тим, дистанційне проведення допиту з участю неповнолітніх осіб у сучасних умовах національного кримінального судочинства застосовується вкрай обмежено через відсутність належного криміналістичного забезпечення. За своєю сутністю проведення дистанційного допиту з участю неповнолітньої особи за допомогою відеоконференції являє собою встановлення двостороннього відео-, аудіозв'язку між двома пунктами, відстань між якими не має значення, у режимі «реального» часу (без врахування часових поясів), в одному з яких знаходяться особи, що проводять та беруть участь у проведенні слідчої дії, в іншому – ті, з якими проводять процесуальну дію, представники уповноваженого органу зарубіжної країни та, по можливості, представники України [6, с. 97].

Кримінально-процесуальне врегулювання питання дистанційного проведення допиту з участю неповнолітніх осіб має свої перспективи. Так, зокрема, належно регламентований процес проведення допиту малолітньої або неповнолітньої особи як свідка, потерпілого в режимі відеоконференції, насамперед, забезпечить достатній захист прав і законних інтересів означених осіб, за участю яких може проводиться дана слідча дія. У контексті теми дослідження доцільно звернути увагу й на досвід зарубіжних країн. Так, наприклад, відеоконференція вже у повній мірі використовується у ФРН, Великобританії, Італії, Латвії, Російській Федерації у справах про сексуальні злочини, до вчинення яких причетні неповнолітні, а також у справах стосовно організованої злочинності [7].

До способів захисту прав неповнолітніх осіб у кримінальному провадженні необхідно віднести розширення системи запобіжних заходів не пов'язаних з триманням під вартою. І це з тих причин, що необхідність особливого захисту неповнолітніх осіб

та застосування до них запобіжних заходів проголошено у міжнародних нормативно-правових актах, що ратифіковані Україною, зокрема, Женевській декларації прав дитини 1924 р., Загальній декларації прав дитини 1948 р., Декларації прав дитини 1959 р., Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (ст. 10), Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (статті 23, 24), Конвенції про права дитини 1989 р. (статті 1 – 41) [8, с. 312, 85].

Так, у контексті захисту прав неповнолітніх осіб кримінальним процесуальним законодавством скасовано інститут підписки про невийїзд та визначено такі запобіжні заходи, як: особисте зобов'язання; особиста порука; застава; домашній арешт; тримання під вартою. Окрім зазначених запобіжних заходів до неповнолітніх осіб, що є підозрюваними чи обвинуваченими, передбачена можливість застосування передання їх під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, а щодо неповнолітніх осіб, які виховуються в дитячій установі, - передання їх під нагляд адміністрації цієї установи. Означений інститут нагляду за своєю сутністю полягає у взятті на себе іншою особою або представником адміністрації дитячої установи письмового зобов'язання забезпечити прибуття неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого до уповноваженої службової особи органу досудового розслідування, прокурора, слідчого судді, суду, а також гарантувати його належну поведінку. При цьому, передача неповнолітньої особи під нагляд окремих осіб є неможливою без згоди на це самого неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого. Разом із тим, особа, що несе відповідальність за здійснення нагляду над неповнолітньою особою, наділена правом відмови від виконання означеного зобов'язання у майбутньому, заздалегідь повідомивши про прийняте рішення.

До гарантій захисту прав неповнолітніх осіб у кримінальному провадженні слід віднести положення ст. 501 Кримінального процесуального кодексу України, де, відповідно, під час постановлення ухвали в кримінальному провадженні з підстав застосування примусових заходів виховного характеру суд повинен з'ясувати наступні питання: чи

мало місце суспільно-небезпечне діяння; чи вчинено це діяння неповнолітньою особою у віці від одинадцяти років до настання віку, з якого настає кримінальна відповідальність за дане діяння; чи слід до особи застосувати до особи примусовий захід виховного характеру і якщо слід, то який саме. З цих причин, якщо під час судового розгляду не буде доведено однієї з обставин, передбачених Кримінальним процесуальним кодексом України, суд зобов'язаний постановити ухвалу про відмову у застосуванні примусових заходів виховного характеру і закрити кримінальне провадження.

До гарантій захисту прав неповнолітніх осіб у кримінальному провадженні слід віднести гарантії дострокового звільнення від присудового заходу виховного характеру. Так, ухвалою суду, у межах територіальної юрисдикції якого знаходиться спеціальна навчально-виховна установа, неповнолітній може бути достроково звільнений від примусового заходу виховного характеру в порядку, передбаченому чинним кримінальним процесуальним законодавством. При цьому, ухвала суду може бути постановлена за наслідками клопотання неповнолітнього, його захисника, законного представника або прокурора, якщо поведінка неповнолітнього під час перебування у навчально-виховній установі свідчить про його перевиховання. При розгляді клопотання суд повинен з'ясувати думку ради спеціальної навчально-виховної установи, у якій перебуває неповнолітній, щодо можливості його дострокового звільнення від примусового заходу виховного характеру.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок з даного напрямку

Наведене дає підстави для наступних висновків.

Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 р. містить низку положень, що приведені у відповідність до міжнародного законодавства й визначають порядок захисту прав неповнолітніх осіб у кримінальному процесі.

Проведене дослідження дає підстави для висновку про те, що гарантії захисту

прав неповнолітніх осіб у кримінальному провадженні необхідно розділити на дві групи: основні та додаткові. До основних гарантій захисту прав неповнолітніх осіб у кримінальному провадженні слід віднести, по-перше, обов'язкову участь захисника у кримінальному провадженні щодо захисту підозрюваних або обвинувачених осіб у вчиненні кримінального правопорушення віком до вісімнадцяти років. По-друге, участь захисника слід вважати обов'язковою з моменту встановлення факту неповноліття чи виникнення певних сумнівів у тому, що особа є повнолітньою. По-третє, надання юридичної допомоги захисником повинно здійснюватися за рахунок коштів Державного бюджету України. По-четверте, надання захисником юридичної допомоги як неповнолітньому підозрюваному так і неповнолітньому обвинуваченому здійснюється на безоплатній основі (стаття 120 Кримінального процесуального кодексу України). По-п'яте, інститут затримання неповнолітньої особи передбачає вимогу до уповноваженої службової особи негайного повідомлення батьків, усиновителів, опікунів, піклувальників, органу опіки та лікування та процесуальне затримання неповнолітньої особи. По-шосте, захист прав неповнолітніх обвинувачених вбачається у можливості слідчого судді, суду прийняти рішення про проведення кримінального провадження в закритому судовому засіданні протягом усього судового провадження або окремої його частини.

До додаткових гарантій захисту прав неповнолітніх осіб у кримінальному провадженні варто віднести: 1) заборону застосування приводу неповнолітньої особи як свідка; 2) особливості допиту неповнолітніх та малолітніх осіб; 3) обов'язкову участь законного представника, педагога, психолога, лікаря під час провадження слідчих (розшукових) дій з участю неповнолітніх та малолітніх осіб та ін.

Проведене дослідження слід вважати базисом для наступної науково-пошукової роботи у сфері захисту прав неповнолітніх осіб у кримінальному провадженні.

АНОТАЦІЯ

У статті розкриваються особливості кримінального провадження щодо неповнолітніх осіб. Досліджено специфіку порядку захисту прав неповнолітніх осіб у кримінальному провадженні з урахуванням їх відповідності до норм міжнародного законодавства. Зроблено спробу визначити основні й додаткові гарантії захисту прав неповнолітніх осіб у кримінальному провадженні.

Література:

1. Про Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 р. «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів»: Указ, Президент України від 8 квітня 2008 року № 311/2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/311/2008>
2. Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні : Указ, Президент України від 24 травня 2011 р. № 597/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/13600.html>
3. Правила ООН, що стосуються захисту неповнолітніх, позбавлених волі // Людина, право, суспільство. – Права людини і професійні стандарти для юристів у документах міжнародних організацій. – Українсько-Американське бюро захисту прав людини (Амстердам – Київ), 1996, с. 71 – 81
4. Молдован А.В. Кримінальний процес України [текст] : Навч. посіб./ А. В. Молдован, С.М. Мельник. – К.: Центр учбової літератури, 2013. – 368 с.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон, Верховна Рада України від 13.04.2012 р. № 4651-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
6. Хизоненко А. Відеозв'язок як засіб проведення слідчих дій за межами України / А. Хизоненко // Право України. – 2013. – № 3. – С. 96–99.
7. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності від 15 листопада 2000 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 14. – Ст. 1056.
8. Збірка договорів Ради Європи. Українська версія – К. : Парламент. вид-во, 2000. – 654 с.